

A demaszkulinizáció folyamata

Adalékok az európai dzsender rend hosszú távú
átalakulásának vizsgálatához

Bevezetés

Esszém első részében széles ecsetvonásokkal vázolom föl mondandómat: ezer éves távlatban vizsgálom a dzsender rend, vagyis a férfiak és nők közötti viszonylatrendszer átalakulását Európában. Ha tetszik, az erdő körvonalait szemlélem távcsővel, a fák és facsoportok alakzatait nem elemzem. A második részben nézőpontot váltok: az 1960-as évektől napjainkig terjedő periódus Magyarországra koncentrálni – foglalkozom a dzsender rend váltoásaival, egyúttal igyekezvén érzékeltetni az európai összefüggéseket is. Végül az elmúlt évtizedek adatait időben extrapolálva amellet kívánok érvelni, hogy – az Európai Unió nyugati és északi országaihoz hasonlóan – Magyarországon is mindinkább kiegyensúlyozódnak a férfiak és nők közötti hatalmi viszonylatok. Ennek részeként nem csupán a nőket a férfiaktól elválasztó negatív szimbolikus hányados (a „gender gap”) nagysága, hanem a dzsender viszonyok súlya is csökkenni fog a társadalmi megkülönböztetések és egyenlőtlenségek egyéb dimenzióihoz mérten. Mégpedig nagyjából ahhoz hasonlóan, ahogy a modern, majd a későmodern nyugati világban egyre inkább csökkent az egyes keresztény egyházak és vallásfelekezetek közötti, valamint a falut a várostól elhatároló distinkciók jelentősége.

Ezeket az átalakulásokat a *demaszkulinizáció folyamata* kategóriájával jelölöm. E folyamat során a társadalmi viszonylatok elveszítik korábbi magától értetődő *maszkulin*, *maszkulinista* és *patriarchális* jellegüket. Egy társadalmi közösséget *maszkulinnak* tekintek, amennyiben a fontosabb hatalmi pozíciókban szinte kizárólag férfiakat találunk, és mindezt a társadalom túlnyomó többsége, a nőket is beleértve, természetesnek, magától értetődőnek tekinti. *Maszkulinistának* tekintem azt az ideológiát, mely reflektált és tudatos módon hirdeti a maszkulin társadalmi viszonyrendszer legitimitását. *Patriarchálisnak* tekintem a rendszerszintű férfiuralom alapján szerveződő társadalmi berendezkedést, amelyben a maszkulin létezmód és maszkulinista ideológia által kondicionált maszkulin társadalmi praxis képes újratermelni önmagát.

Tézisem szerint a demaszkulinizáció folyamata során a társadalmi viszonylatok maskulin jellege erodálódik, mivel a férfiak mind a nyilvános, mind az intim szférában elveszítik domináns pozíciójuk magától értetődő kizárólagosságát – mindenekelőtt erőszakalapú hatalmuk legitim érvényesítésének monopóliumát. A maskulinista ideológia – nem utolsósorban a nőmozgalom követeléseiből adódóan – diskurzív értelemben megkérdőjeleződik és illegitimé válik, következésképpen a rendszerszintű férfiuralom, vagyis a patriarchátus fölbomlik. E változások következtében a nemek közötti viszonyok kiegyensúlyozódnak, mellérendeltté válnak és a társadalmi praxisban túlsúlyra tesznek szert a civilizált, pacifikált, átpszychologizált kölcsönös függőségek és kommunikációs stratégiák. A demaszkulinizáció folyamata ugyanakkor nem lineáris jellegű, hanem remaszkulinizációs jellegű hullámmozgásokkal tagolt változássorozat. Mindazonáltal e változások fő iránya nem kétséges: dzsender rend demokratizálódása felé mutat (minderől részletesebben ld. *Hadas 2014, 2015, 2016*).

Történelmi vázlat

Manapság talán meglepően hangzik, de ha a dzsender rend hosszú távú, évezredes átalakulásának logikáját szeretnénk megérteni, mindenekelőtt a *katolikus egyház* jelentőségét kell kiemelniünk. Az egyház ugyanis a monogám házasság érdekében tett erőfeszítései révén múlthatatlan érdemeket szerzett a női egyenjogúság megteremtésében. Még élesebben fogalmazva: a demaszkulinizáció folyamata nem kezdődhetett volna el az egyház szerepvállalása nélkül. A középkori európai társadalom még par excellence maskulin, maskulinista és patriarchális formációnak tekinthető, melyben a férfiuralom magától értetődően érvényesül. „Ebben a társadalomban” – írja George Duby, a korszak kiváló kutatója – „hímnemű mindaz, ami hivatalos, mindaz, ami nyilvános. (...) Ami női látszik itt, az csak férfiszemüvegen keresztül látszik.” (*Duby 2000: 11*).

A 10. század előtt a koraközépkori lovagok számára még természetes a poligámia, az unokatestvérek nőül vétele, az agresszió és a szexuális vágyak azonnali kielétele, a természetlennek bizonyuló nő „elbocsátása”, majd akár rablás vagy hadizsákmány útján szerzett új nővel való helyettesítése (akit adott esetben aztán ismét le lehet cserélni – *da capo al fine*). Ebben a korban a nő még tulajdonképpen nősténynek számít, aki sokszor a rabszolgával és az állatokkal azonos kategóriába tartozik. Vadászni lehet rá, meg lehet erőszakolni, csoportosan is, sőt, amennyiben nincs hatalommal bíró férfirokona, aki bosszút állhat, akár büntetlenül meg is ölhető.

Nos, ha ezt a kiindulópontot nem vesszítjük szem elől, kellőképpen méltányolhatjuk a katolikus egyháznak a nők emancipációja érdekében kifejtett történelmi érdemeit. E helyütt nincs mód e hosszú és konfliktusokkal teli folyamat részletes bemutatására. A jelen kontextusban elegendő arra utalni, hogy az egyház a 11. századtól kezdődően pacifikálja a házassági viszonyokat – történelmi távlatból megítélve rendkívül sikeresen. A testet, a testiséget egyre hatékonyabb módon képes ellenőrzése alá vonni azáltal, hogy megtiltja a poligámiát és a feleség eltasztását, továbbá vérfertőzőnek minősíti a rokon feleségül vételét – akár királyok kiközösítésének konfliktusait is fölállalva. Az önmegtartóztatást, a test elutasítását, a kollektív önsanyargatást hirdelve hatékony felügyelő és büntető hatalommá képes válni, mely immár a férfiakat is szankcionálni tudja. Erre kiváló eszközzel

rendelkezik: a bűnösöket kínhálállal és pokollal fenyegeti. Ahogy Duby találóan megjegyzi: a pap személyében az egyház lép az apa, a báty és a fiú helyébe (*Duby 2000: 238*).

Az egyház a házasságot a hét szentség egyikeként fogadtatja el és egyúttal radikálisan újradefiniálja lényegét: miközben a szexuális késztetéseket bűnnek minősíti, az „erkölcsös”, azaz önmegtartóztató viselkedést írja elő a felek viselkedésének etalonjaként. Az így létrehozott társadalmi rend lényegében „a nőkön való osztozkodás szabályozott módján” szerveződik (*Duby 2000: 142*). Természetesen ebben a rendben is a férfi uralkodik a nő fölött, ám mindinkább korlátok közé szorítva: a házasság a férfiereńyek tisztességes átadásának intézményévé válik, ahol a családi becsület elsősorban a nő tisztességén alapul. E világban a hűség és az önuralom férfiereńnyé válik (*Duby 1987: 272*). Más szóval: a feleség/anya lesz a családi, rokonsági, nemzetiségi becsület fő mediátora, a vérvonal újratermelőjének elsődleges garanciája. Rendkívül értékes cseretárgy, aki a családok, nemzetségek, sőt, olykor államok közötti egyensúly megteremtését is szolgálhatja. Ily módon a nő/feleség/anya/özvegy meghatározó jelentőségre tesz szert a rokonsági viszonyok és – végső soron – az egész társadalmi struktúra átalakulását illetően. A nő értékét tovább növeli, hogy a férj gyakran alacsonyabb társadalmi rangú, mint asszonya, hiszen a középkori házassági piacon túlkínálat van eladó lányokból. Ennek kiváló indikátora, hogy a hűbérúrral kapcsolatos viszonylatrendszer rituáléi (például a hűségeskü vagy a letérdelés), a feleségre – és tágabban a megfelelő ranggal bíró hölgyekre – is áttevődnek (vö. *Duby 1987, 2000*).

A demaszkulinizáció folyamatát szolgáló második fontos intézmény az állam. Ezzel kapcsolatban Norbert Elias (1987) dolgozott ki egy meggyőző nagy narratívát, mely akár a történeti férfigutatók alpműveként is újraolvasható, és amely a megírását követően empirikusan is alátámasztást nyert. A *civilizáció folyamata* címet viselő opus magnum (alcíme szerint egyszerre „szocio- és pszichogenetikus” vizsgálódás) szisztematikusan tárgyalja az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségeket. Elias szerint az erőszakkontroll egyéni internalizációja néhány meghatározó társadalmi intézmény megszilárdulására vezethető vissza. Ezek közül legfontosabb az állami erőszak- és adómonopóliumot kialakító abszolutista monarchiák megszületése, továbbá a város- és technológiai fejlődés, valamint az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek (pénzgazdálkodás, kereskedelem, infrastruktúra) létrejötte.

A 16. századtól kezdve, állítja Elias, a mind bonyolultabb kölcsönös függőségi viszonylatoknak köszönhetően az „erőszakot kaszárnákba zárják”, és a harci tevékenységre szakosodott, feudális lovagi társadalom fokozatosan egy békésebb, „pacifikált” udvari társadalommá alakul. Ennek köszönhetően az udvari viselkedés szabályai, normái kifinomultabbak, civilizáltabbak lesznek. Mindennek jellemző példája, hogy a nemes urak egymás elleni, életre-halálra szóló harcait fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl. Elias megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvedélymentes önuralom” bensővé tétele következik. A későbbi évszázadokban azután ezek a viselkedési minták (amelyek par excellence formájukban a francia királyi udvarban kristályosodnak ki) a vigyázó szemüket Párizsra vető királyi és fejedelmi udvarokon keresztül eljutnak Európa valamennyi régiójába, majd leszívárognak az alsóbb társadalmi csoportokba. E tág társadalmi kontextusban értelmezhetők ama strukturális kényszerek, amelyek internalizációja és inkorporációja következtében az európai nemes

férfiak kardforgató lovagokból szóforgató udvari nemesekké, majd állami hivatalnokokká válnak.

A jelen kontextusban egyértelmű, hogy a *Civilizáció folyamatában* leírt változások nem következhetek volna be az intim szféra átalakításának a katolikus egyház által kezdeményezett erőfeszítései híján. (Különös módon ezt az összefüggést Elias figyelmen kívül hagyja nagy ívű munkájában.) Az erőszakkontrollt intézményesítő változások bekövetkeztét az is elősegíti, hogy a nők szintén jelen vannak az udvari társadalmak életében. Elias ennek kapcsán egyenesen az „első nőemancipációról” ír (*Elias 1987: 342*). Álláspontja szerint a 12. században megkezdődik a nemek közötti hatalmi viszonyok átrendeződése, a férfiuralom lebontása, a nők szociális súlyának növekedése, mely mind az udvari etikett, mind a lovagi torna, mind a mindennapi élet interakcióinak átrendeződésével, pacifikálódásával, pszichologizálódásával jár. A felső osztálybeli hölgy „költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal” veszi körül magát, következésképpen a „trubadúrköltészet és a Minnesang alapjául nem a férj és hitves kapcsolata szolgál, hanem a szociálisan lejjebb álló férfi kapcsolata a szociálisan magasabb rangú nővel.” (*Elias 1987: 490–91*). Az udvari irodalom a béke hirdetője, a dalnokok által megénekelt eszményi szerelem szinte mindig a házasságba torkollik. Ám a vágyott nő a legtöbb esetben elérhetetlen, következésképpen a férfi önuralomra, tapintatra kényszerül. Ily módon „kialakul az illemnek az a szintje, az érintkezésnek az a konvencionálitása, a viselkedésnek az a csiszoltsága, amelyet ebben a társadalomban magában is 'courtoisie' névvel illetnek.” (*Elias 495–496*).

A civilizáció folyamata „egyre több emberi területet hoz függésbe egymástól”, mely területek aztán „figurációs valenciákként” további változásokat generálnak. E területek közül a *család* intézménye a következő, amelynek kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítanunk a demaszkulinizáció folyamatában. A 17. század előtt a házasság még elsősorban gazdasági, termelési és utódnemzési egység, ahol a szaporodást közvetlenül nem szolgáló szexuális aktus bűnnek számít. A házasság célja elsősorban a tulajdon és a társadalmi pozíció generációk közötti átörökítése. A családban érvényesülő atyai, férji és bátyi férfiuralom szellemében a háztartásfő nem csupán az anyagi kérdésekben dönt teljhatalmúan, hanem az alárendeltek jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos ellenőrzés, valamint a kényszerítés és a fizikai erőszak alkalmazása is az eszköztárába tartozik.

A 17. századot követően azonban fontos változások kezdődnek. Philippe Ariès (1987) szerint az arisztokrata és magasabban iskolázott családokban fokozatosan átalakulnak a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök: külön ruhákat, játékokat, olvasmányokat, oktatási és pedagógiai programokat készítenek számukra, ezáltal megalapozva egy új, elkülönülő életciklust, a „gyermekkort”. Mindez magával hozza a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok bensővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységek körök kialakulását is. Ezzel párhuzamosan növekszik a feleség és a gyermekek autonómiája: az intimszférára is mindinkább kiterjedő jogszabályok védik a nők és gyermekek jogait, és korlátozni igyekeznek a családfő lehetőségeit agresszív késztetései kiélésére. E folyamat részeként az intimszféra fölértékelődik: a férfiak egyre több időt töltenek otthon, a feleségük társaságában.

„A jó anya(ság) a modernizáció terméke. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek kétévesnél fiatalabb gyermekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmak a kisgyermekek jólétét minden más tényező elé helyezik” – mutat rá sokat hivatkozott művében a család átalakulásának egyik kulcsfontosságú elemére Edward Shorter (1976: 168). Az „anyaság föltalálása” (*Dally 1982; Badinter 1999*)

és az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása oda vezet, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségéből adódóan tesz szert növekvő legitimációra. Ennek indikátora, hogy az anyasága révén definiált nő a 19. században sok helyütt – alanyként és tárgyként egyaránt – a népesedési viták főszereplője lesz. Mindezt joggal értelmezhetjük a női cselekvők relatív hatalmának növekedéseként.

A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan (1981) találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el.” És noha kétségtelen, hogy továbbra is a férfi a háztartás feje, a mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben az érzelmi kötelékek erősödése egyértelműen oldja a patriarchális uralom merevségét. Vagyis a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai strukturális értelemben együtt mozognak, és alapvetően átalakítják, fölülírják a patriarchális uralom korábbi mintázatait, csökkentve erejét, kizárólagosságát és megkérdőjelezhetetlenségét.

A strukturális átalakulások egymásra hatásának következtében a magánélet, az intimítás és a szexualitás szféráiban is radikális változások történnek. E tárgykörben fontos mű Giddens (1992) könyve; ebben ama új „érzelmi rend” kerül az érdeklődés fókuszába, mely a modern Nyugat történetében meghatározó jelentőséggel bír a férfiak és a nők közötti (hatalmi) viszonyok kiegyenlítődésében. Giddens a „romantikus szerelem ethosza” fogalom bevezetésével a 18. század második felétől megjelenő attitűd- és értékrendszerre utal, amely azon a meggyőződésen és tapasztalaton alapul, hogy kíváncsi és lehetséges tartós érzelmi kapcsolat kialakítani a házastársak között. Ez az ethosz kétségkívül az intimszférában jelöli ki, s ily módon korlátozza a nő helyét, elterjedése ugyanakkor forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában, mivel egy korábban nőkhöz kötődő viselkedési és érzelmi minta elsajátítására készteti a férfiakat. Következésképpen, érvel Giddens, a romantikus szerelem ethosza joggal fogható föl aktív és radikális szembeszegülésként a modern társadalom „férfiasságával” szemben.

Az interdependenciák főntebb említett szövedékének figurációs valenciái a 19. század második felétől kezdve az *oktatás*, a *munkaerőpiac* és a *politika* szférájában is fontos változásokat generálnak. A nyugati világban az oktatási intézmények nemi összetétele radikálisan átalakul: míg a 19. század előtti korok iskoláját még szinte kizárólag férfiak lakják be (közülük kerülnek ki a tanárok, a diákok és a segédszemélyzet tagjai is), addig a 20. század végére az oktatási szféra minden tekintetben kétnemű lesz: a nemek közötti korábbi strukturális szakadék fokozatosan eltűnik. S míg a 19. század előtt csupán a felsőbb osztályok leánygyermekai részesülhetnek évekig tartó, szisztematikus és személyre szabott magánoktatásban, addig a 19. század végétől az alsóbb osztályok nőtagjai szintén megjelenhetnek előbb a közoktatás alsó- és középszintjein, majd a később a felsőoktatásban is.

A hosszú távú perspektíva egyértelművé teszi, hogy míg százötven-kétszáz évvel ezelőtt a nők túlnyomó része még ki volt zárva az oktatási intézményekből, addig a huszadik század második felétől már ugyanúgy jelen vannak az oktatási rendszer különféle szintjein és intézménytípusaiban, mint a férfiak. Mi több, a 21. század hajnalán a nők a fiatal korosztályokban magasabb iskoláztatási rátával (és jobb tanulmányi eredményekkel) rendelkeznek, mint a férfiak. Talán különösebben nem kell bizonygatni, hogy az oktatási szférában bekövetkezett változások hatása közvetlenül érzékelhető a munkaerőpiacon is. S ugyan az üvegplafon jelensége, mint arról még az alábbiakban szó lesz, még a 21. század második évtizedében is létezik, tény, hogy a huszadik század utolsó harmadától a nők

tömegesen jelennek meg olyan pályákon (jogász, mérnök, tanár, katona, orvos, rendőr és így tovább), ahonnan korábban ki voltak zárva. (Önmagában az a tény, hogy az üvegplafon intézményét konszenzuálisan meghaladandónak ítéljük, pontosan jelzi a változások teleológiáját.)

A politika szférájában is hasonlóak a hosszú távú tendenciák. A 19. századi szüfrasset-mozgalom követelése egy-két emberöltő alatt megvalósulnak: a 20. század második felétől az egész nyugati világban elfogadott társadalmi gyakorlat lesz, hogy a nők is részt vehetnek az általános, egyenlő és titkos választásokon. S ami az 1960-as években még csupán a feministák egyes radikális csoportjai által megfogalmazott utópia, az bevett társadalmi praxissá válik az ezredfordulóra: a nő immár saját jogán (vagyis nem az arisztokratia leszármazási rend logikájából fakadóan) választható politikai ágenssé válik. Margaret Thatcher, Angela Merkel vagy Hilary Clinton – hogy csak a legismertebbeket említssem – eme folyamat ikonikus alakjai. A feminizmus második hulláma és az ehhez szorosan kapcsolódó szexuális forradalom eléri, hogy a nők legitim módon rendelkezhessenek saját testük fölött. A huszadik század végétől már csupán az ókonzervatívok vonják kétségbe, hogy a nőknek is joguk van élvezni a szexet, vagy dönteni egy esetleges abortusz kérdésében. És akkor még egy szót sem szóltam (és sajnos a továbbiakban sem fogok) a huszadik század végére egyre nagyobb jelentőségre és ismertségre szert tevő LMBTQIA (a leszbikus, meleg, biszexuális, transzszexuális, queer, interszexuális és aszexuális) csoport(ok) ról, vagyis a férfi – nő bináris oppozícióján alapuló heteronormatív szemléletmódot megkérdőjelező mozgalmakról, szexuális gyakorlatokról, identitásokról, életformákról, illetve az ezekkel kapcsolatos jogi kodifikáció és közérzéslet megváltozásáról.

A félmúlt: évtizedes ciklusidejű változások

Az alábbiakban bemutatandó adatok a dzsender rend európai és magyarországi változásainak irányát érzékeltetik – az elmúlt fél évszázad során. Amellett kívánok érvelni, hogy a fő trend ebben a periódusban is a nemek közötti viszonylatok kiegyensúlyozódását, vagyis a demaszkulinizáció folyamatát jelzi. Nyomatékosítani szeretném: az itt következő változók korántsem kimerítőlegeseek; azokat csupán példaként használom, ezért nem alkalmasak a dzsender rend fél évszázados átalakulásának finomelemzésére.

Kezdjük egy témánk tágabb kontextusát és beágyazottságát jól érzékeltető adattal, a születéskor várható átlagos élettartam (a továbbiakban egyszerűen: élettartam) változásával! Szinte sokkoló szembesülni azzal, hogy míg 1900-ban egy európai nő várhatóan 38-39 évig, egy férfi 36-37 évig élt, száz év alatt ez a mutató az egész nyugati világban megduplázódott: 2004-ben egy spanyol nő már 83.6, egy spanyol férfi 82.9 éves élettartamra számíthat. Mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy Európában számottevő nemzeti és regionális különbségek léteznek: a spanyolok, olaszok vagy a skandinávok ma átlagosan húsz évvel hosszabb élettartam elé néznek, mint az oroszok vagy ukránok (*Nők és férfiak* 2005: 8–9). (Mint tudjuk, ezek országos szinten aggregált adatok, s ha közelebbről szemlélődnénk, kiderülne, hogy akár Budapest egyes lakóövezetei között akkora lehet a várható élettartambéli különbség, mint Svédország és Ukrajna között!).

A megváltozott világban szignifikánsan átalakulnak a családi viszonylatok is. Míg például az 1960-as évek elejétől a hetvenes évek közepéig Európában évente mintegy 2,5 millió házasság kötöttet, addig az 1990-es évekre ez a szám kétfélmillió alá csökken – miközben az európai népesség száma húsz százalékkal, vagyis több mint 60 millió fővel nö-

vekszik. S miközben 1970-ben az EU akkori országaiban kötött házasságoknak csupán a 11 százaléka végződik válással, addig a kilencvenes évek közepére ez a szám harminc százalék fölé emelkedik, vagyis az ezredforduló környékén európai átlagban csaknem minden harmadik házasságnak válás lesz a vége. (Természetesen az egyes országok e tekintetben jelentős szórást mutatnak: míg kétezerben a skandináv házasságok durván fele végződik válással, addig a déli katolikus országokban ez az arány tíz-húsz százalék között mozog. Ugyanakkor, hosszabb távon szemlélve Portugáliában, Spanyolországban és Olaszországban is egyértelműen növekszik a válások száma.)

Az 1970-es évektől kezdődően az első házasságkötés átlagos életkora is szignifikánsan megváltozik Európában. 1975-ben az európai férfiak még átlagosan 25.7, a nők 23 éves korukban kötik meg első házasságukat. Három évtizeddel később, az ezredforduló után az európai férfiak már átlagosan 30.3, a nők pedig 28.1 éves korukban lépnek először házasságra, vagyis öt évvel tolódik el a családalapítás életkora! (Talán nem kell külön kiemelni, hogy a különbségek itt is jelentősek a két végponton található ország, Portugália és Svédország között, hiszen míg 2002-ben délen a férfiak átlagosan 27.3, a nők 25.2 éves korukban házasodnak, addig a skandináv országban ez az adat 32.1, illetve 29.8 év. Ugyanakkor kiemelném, hogy a házasulandók életkora közötti különbség mindkét országban csökken.) (Eurostat 2002: 97–105)

A főnti adatok azt hivatottak szemléltetni, hogy az európai tendenciák egyértelműen a gender gap, vagyis a nemeket elválasztó negatív szimbolikus hányados csökkenésére utalnak. Ugyanezeket a trendeket érzékeltethetnénk a társadalmi mobilitás, a népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása, a szabadidő-eltöltési formák, az egyetemi hallgatók számának alakulása és képzési terület szerinti elrendeződése, vagy éppen az Európai Parlament képviselőinek nemi arányai révén is (közismert, hogy az EU parlamentjében ülő képviselők között a nők aránya az 1979-es induló 16 százalékról mára egyharmad fölé emelkedett).

A magyar adatok egyértelműen illeszkednek az európai trendekbe. A születéskor várható átlagos élettartam egy bő évszázad alatt Magyarországon is csaknem a duplájára emelkedett. Ez a mutató szinte kínos pontossággal jelzi Magyarország pozícióját az európai ranglistán az utolsó helyeket elfoglaló tíz posztkommunista ország között: napjainkban az valószínűsíthető, hogy a három másik visegrádi országban a nők és a férfiak várhatóan tovább élnek majd, míg a balkáni és posztszovjet országokban hamarabb fognak meghalni, mint Magyarországon (Nők és férfiak 2015: XXII).

Az európai trendekhez hasonló tendenciákat láthatunk a fentebb idézett egyéb dimenziókban is. Így például míg 1960-ban a magyar állampolgárok 88.566 házasságot kötöttek, addig 2010-ben már csak 35.520-at, azaz kevesebb, mint feleannyit. Ily módon az 1960-as 8.9-ről fél évszázaddal később ezer lakosra mindössze 3.6 házasságkötés jutott (Nők és férfiak 2009/10: 16). E fél évszázad alatt a házasságkötések átlagos életkora is emelkedett Magyarországon, mégpedig európai léptékkal mérve is páratlanul: 29.3 évről 34.9-re a férfiak, illetve 25.2-ről 31.7 évre a nők esetében! És miközben a családalapítási életkor későbbre tolódott, a frigyre lépő felek közötti korkülönbség 4.1 évről 3.2 évre csökkent! Hasonló irányba mutató változásokat észlelhetünk a magyarországi válási tendenciáikat illetően is, hiszen míg 1960-ban a házasságkötések kevesebb, mint húsz százaléka végződött válással, addig 2010-ben ez az arány 67 százalék fölé emelkedett (Nők és férfiak 2009/10: 16, 18). Ezek az adatok szintén kiemelkedőnek számítanak Európában.

Az oktatás szférájában ugyancsak az európai trendekkel azonos átalakulásokat figyelhetünk meg. 1930-ban a magyarországi nőknek még mindössze 0.3%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel (szemben a férfiak 3.3%-val). Ez az arány 1980-ban 4.6, illetve 8.6 %-ra módosult. 2011-ben viszont már több nő (19.7%) szerzett diplomát Magyarországon, mint férfi (18.2 %) (*Nők és férfiak 2007: 61; 2015: 51*). (Megjegyzendő, hogy ezek az adatok – miképpen az élettartam esetében – Magyarországot Európa lemaradó országai közé helyezik). Hasonló trendeket mutat az egyes képzési területek nemek szerinti megoszlásának alakulása is. Jellemző, hogy ma Magyarországon már sokkal több nő vesz részt a felsőoktatásban, mint férfi, és csupán néhány képzési terület akad, ahol egyelőre megmaradt a jelentős férfitöbbség. Így például a rendészeti, informatikai és műszaki karokon ugyan még ma is többségben vannak a férfihallgatók, középtávon szemlélve egyértelmű, hogy a nők jelenlegi, több mint egyötödös aránya e képzési területeken is a változás indikátoraként fogható föl. (*Nők és férfiak 2006: 66; 2015: 51*). És a hasonló trendet jelző példákat még folytathatnánk.

Mielőtt azonban az olvasó – teljes joggal – azzal vádolna, hogy megengedhetetlen módon csupán azokat az adatokat veszem figyelembe, amelyek tézisémet igazolják, szeretném a főttebb leírtakat némileg árnyalni. Semmi sem áll ugyanis távolabb tőlem, minthogy azt a látszatot keltsem, miszerint a demaszkulinizáció folyamata kvázi „leját-szott meccs”, sima ügy volna, mely megkérdőjelezhetetlen linearitással fut a boldog végkifejlet, a nemek közötti teljes egyenlőség és egyenjogúság állapota felé. Nyomatköszönő szeretném: a demaszkulinizáció folyamata nem lineáris, hanem az ellenerők, ellenállások következtében hullámmozgások, lassuló és gyorsuló szakaszok által tagolt évezredes ciklusidejű trend. Ezeket az ellenerőket nevezhetjük – a második hullámos feminiszták kifejezését átvéve – „backlash”-nek, ám a jelen kontextusban inkább remaszkulinizációs hullám(ok) fogalmát tartom relevánsnak. Ne legyenek ugyanis kétségeink: a férfiuralom bástyáit fenntartani kívánó maszkulin, maszkulinista és patriarchális társadalmi erők (melyeket nem csupán férfiak, hanem a velük cinkos nők is képviselhetnek) természetesen megkísérelnek ellenállni a demaszkulinizáció folyamatának, de legalábbis fékezni igyekeznek azt. A teljesség igénye nélkül lássunk egy-két példát a remaszkulinizációt szolgáló ellenerők működésére!

Az üvegplafon, vagyis a női mobilitást akadályozó láthatatlan korlát(ok) jelensége közismert a feminista szakirodalomban. Számtalan kutatási adattal alátámasztott tény, hogy hiába szereznek a nők több (és ráadásul magasabb minőségű) diplomát, mint a férfiak, mégis sokkal nehezebben jutnak vezető pozíciókba. Ha például megnézzük, hogy az elmúlt évtizedben miként alakult Magyarországon a felsőoktatási-akadémiai szférában a nők helyzete, lényegében stagnálást tapasztalhatunk: 2006-ban az egyetemi oktatók 39.3%-a volt nő, és közülük 19.4% dolgozott egyetemi tanárként. 2014-ben ezek az arányok 40.4, illetve 20.8%-ra változtak. Ugyanez mondható el az akadémikusokról: míg 2004-ben az MTA rendes és levelező tagjai között 96% volt a férfiak aránya, addig 2014-ben 93.2%. Vagyis – hasonlóan más szférákhoz – a tanulmányi teljesítményükhöz képest csigalassúsággal növekszik a vezető beosztású nők aránya a tudományban és a felsőoktatásban (*Nők és férfiak 2009/10: 94; 2014: 60*), noha nyilvánvaló, hogy a férfiak egy hajszálnyival sem alkalmasabbak ezekre a pályákra.

A remaszkulinizációs hullám érzékeltetésére jól használhatók a nők és férfiak jövedelmkülönbségét mutató nemzetközi összehasonlító adatok is. Ezek ugyan általában azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben a legtöbb országban csökkent a férfiak és nők

jövedelme közötti különbség (noha a teljes foglalkoztatottakra vonatkozó 2012-es adatok nagy szórást mutatnak a 6% körüli új-zélandi nemek közötti jövedelmkülönbségtől a koreai 37%-ig). Magyarország a maga 10% körüli aggregált mutatójával viszonylag előkelő helyen áll ezen a listán. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a nemek közötti jövedelmkülönbségek rendkívül lassan csökkennek – hasonlóan az akadémiai és felsőoktatási szféra adataihoz. S tegyük mindehhez hozzá azt is, hogy a nemek közötti jövedelmkülönbség sokkal nagyobb (19,7%-os) az OECD országok legmagasabb fizetési csoportjában, mint az alsóbb jövedelmcsoporthoz (OECD: 3). Mindez azt jelzi, hogy a jól kereső felsővezetők között szignifikánsan alulreprezentáltak a nők. Más szóval: működik az üvegplafon.

Jövőbeli trendek

A jövőre vonatkozó többé-kevésbé megalapozott valószínűségi állításokat a korábban lezajlott folyamatokból kiindulva tehetünk. Ha a múlt tendenciáit ezer éves távlatban szemléljük, akkor viszonylag könnyű valószínűsíteni a következő ötven év trendjeit – hasonlóképpen ahhoz az eljáráshoz, amikor a hatvanéves kori egészségügyi állapot alapján kívánjuk megbecsülni a hatvanhárom éves korban várható egészségi kilátásokat.

Úgy gondolom, hogy a remaszkulinizációs hullámokkal kapcsolatos fönti példák nem cáfolják, csupán árnyalják a demaszkulinizáció folyamatára vonatkozó tézisémet. Vagyis azt állítom, hogy a jelenleg Magyarországon érvényesülő erős remaszkulinizációs tendenciák ellenére közép- és hosszú távon, még ha lassan, sőt, olykor visszaesésekkel tagolva is, a nemek közötti kiegyenlítődés tendenciája megállíthatatlan és visszafordíthatatlan lesz. Ugyanakkor a demaszkulinizáció folyamata sokkal erőteljesebben érvényesül majd a társadalmi nyilvánosság szféráiban, a nagy alrendszerekben (oktatás, gazdaság, politika, média), illetve – nem meglepő módon – a magasabban kvalifikáltak és a városiak körében, mint az alsóbb társadalmi csoportokban, és a föntől kiinduló kényszerek, készletek hatására fog lassan leszivárogni a lejjebb elhelyezkedők mindennapi praxisába.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az általam fölskiccelt optimista scenárió csak arra az esetre vonatkozik, ha az elkövetkező évtizedekben az EU fennmarad, és annak Magyarország is teljes jogú tagja lesz (azok közé tartozom, akik úgy gondolják, hogy a Brexit középtávon nem az EU dezintegrációját, hanem új típusú integrációját szolgálja majd). Egyúttal implicite azt is föltételezem, hogy 2050-ig Európa nem válik katonai, természeti, gazdasági vagy politikai jellegű katasztrófa áldozatává. (A jelenlegi trendek alapján sajnos benne van a pakliban, hogy néhány évtizeden belül egy klímakatasztrófa, valamint a belőle fakadó százmilliós vagy akár milliárdos nagyságrendű embert érintő globális népvándorlás fogja sújtani az emberiséget.)

Eme optimista scenárió lényege, hogy Magyarország jövője a tőle nyugatra elhelyezkedő országok közelmúltjából és jelenéből következtethető ki. Vagyis a dzsender rendetlenség változások némi időbeli késéssel Magyarországon ugyanúgy a demaszkulinizáció irányába haladnak majd, mint Európa fejlettebb országaiban. Ez a késés mintegy 20–40 évre tehető. 2004 óta Magyarország is az EU tagja, s ilyenképpen nem vonhatja ki magát ama politikai intézményrendszer és jogrend hatálya alól, mely az Unió országaiban az élet minden területét, így a nemek közötti viszonylatokat is áthatja. És hiába berzenkedik a jelenlegi maszkulin, maszkulinista és patriarchális magyar politikai elit Brüsszel „túlhatalma” ellen, és egy nemzeti szabadságharc diszkurzív propagandakészletével hiába

igyekszik sabotálni az Unióból érkező politikai, jogi, szociális és kulturális civilizációs és pacifikációs törekvéseket, úgy gondolom, hogy hatalmuk leáldozik majd (mégpedig előbb, mint gondolnák). Vagyis, ismétlem, Magyarország középtávon nem fogja tudni kivonni magát az európai interdependenciák bonyolult szövedékéből. Ez a mi nagy reményünk!

Nem csupán azt valószínűsíttem, hogy az elkövetkezendő évtizedekben a nyugati világban folytatódik a demaszkulinizáció folyamata, hanem azt is, hogy az idő múlásával a nyugati férfi és a nyugati nő közötti szembenállás strukturális jelentősége csökkenni fog. E különbségtétel helyébe olyan új oppozíciók lépnek majd, mint az idős (eltartott), illetve fiatal (munkaképes) korosztályok közötti, illetve a globális hálózatokba bekapcsolódó, illetve azokból kirekesztett csoportok közötti konfliktusok. Ám a nemzetállami összefüggésrendszerben érvényesülő distinkcióknál fontosabbak lesznek a globális nemzetközi rendszer kontextusában megjelenő különbségek, melyeket a szakirodalom, némileg leegyszerűsítve, Globális Észak kontra Globális Dél szembenállásban igyekszik megragadni. A következő évtizedekben a Globális Észak – Globális Dél distinkció jelentősége különösen fölerősödik majd az elkerülhetetlennek tűnő népmozgások, népvándorlások, migrációs mozgások következtében. Valószínűsíthető, hogy mind a háborús övezetekből, mind az éhség és szegénység sújtotta régiókból, mind a klímaváltozásban érintett térségekből menekülők többnyire a fejlett észak országait veszik majd célba. Ebből adódóan az idegenségből fakadó közelség-távolság viszonyok strukturáló ereje, vagyis a kulturális, etnikai, életvitelbeli és világvallások közötti különbségek jelentősége növekedni fog, míg a nemzetállamokon belüli, hagyományos tagolóelvek jelentősége (így a férfi – nő, katolikus – református, falusi – városi) csökken majd.

A distinkciók illetén átstrukturálódása különösen erős lehet azokban az országokban, amelyek nem rendelkeznek gyarmattartói tapasztalattal, vagyis az elmúlt bő fél évszázadban nem kényszerültek arra, hogy többé-kevésbé elsajátítsák, hogy lehet együtt élni a volt gyarmatokról az anyaországba áramló milliókkal. Magyarország ilyen ország. Ráadásul a „balsors által tépett nép” toposzának etnocentrikus és xenofób békaperspektívája által meghatározott nemzeti tudat, a Trianon-sokk, a szenvedés- és panaszskultúra fölerősíti az etnocentrikus megalapozottságú xenofóbiát. Ebből fakadóan növekszik annak az esélye, hogy a másik, az idegen, különösen annak könnyen beazonosítható, látható, tehát könnyen stigmatizálható inkorporációja, szignifikáns negatív kódok hordozója legyen, s így a belső kontextusban korábban érvényes negatív kódok jelentősége csökkenjen.

S noha Magyarország az egyes statisztikai dimenziók átlagait illetően követni fogja a nyugati trendeket, sokkal nagyobb lesz az egyes csoportok közötti szórás, mint tőlünk nyugatabbra. Sajnos jó esély van arra, hogy Magyarország ötven év múlva is ama uniós országok közé fog tartozni, ahol kiemelkedően nagy a távolság a szegények és a gazdagok, a fönn lévők és az alul elhelyezkedők között, miképpen az is valószínűsíthető, hogy ötven év múlva is fönnmaradnak a férfiuralom és férfierőszak szigetei. (Egy részletesebb elemzésben mindenképpen megérne egy külön misét az intimszférában érvényesülő erőszak vizsgálata. Most érjük be annyival: remélhető, hogy az uniós jogharmonizációs nyomásnak köszönhetően Magyarország is egyre határozottabban szabályozni kényszerül majd ezt az erőszakformát, következésképpen jó esély van arra, hogy ötven év múlva e tekintetben nagyjából azon a szinten lehessünk, mint Németország a jelen évtizedben.)

Vagyis semmi okunk arra, hogy önelégülten hátradőljünk, és azt mondjuk: elvégeztük a dolgunkat. Nekünk, szociológusoknak különösen nagy a felelősségünk, hogy szakemberként és közértelmiségiként mindent elkövessünk annak érdekében, hogy a demaszkulinizáció folyamata az elkövetkezendő évtizedekben kiteljesedjék Magyarországon!

IRODALOM

- ARIES, P. (1987) *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- BADINTER, E. (1999) *A szerető anya*. Artemisz, Budapest.
- DALLY, A. (1982) *Inventing Motherhood*. Burnett, London.
- DUBY, G. (1987) *A lovag, a nő és a pap*. Gondolat, Budapest.
- DUBY, G. (2000) *A nő a középkorban*. Corvina, Budapest.
- ELIAS, N. (1987) *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Eurostat – European Social Statistics: Demography* (2002) Theme 3: Population and Social Conditions. European Commission, Brussels.
- GIDDENS, A. (1992) *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity, Cambridge.
- HADAS MIKLÓS (2014) Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, No. 2, pp. 97–123.
- HADAS MIKLÓS (2015) Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával. Kritikai adalékok a Férfiuralomhoz – 17 év után. *BUKSZ*, nyár, pp. 55–65.
- HADAS MIKLÓS (2016) A vulkán megszeli-dítése. Adalékok a nyugati férfi-beállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*, No. 1 pp. 217–237
- Nők és férfiak Magyarországon, 2004 (2005)* BUKODY ERZSÉBET, MÉSZÁROS NÉ HALÁSZ JUDIT, POLÓNYI KATALIN & TALLÉR ANDRÁS (eds) Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Egészségügyi Minisztérium; KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2006 (2007)* GAZSI J., ILLÉSNÉ LUKÁCS MÁRIA & POLÓNYI KATALIN (eds) Szociális és Munkaügyi Minisztérium, KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2009–2010 (2011)* ILLÉSNÉ LUKÁCS MÁRIA (ed) KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2014 (2015)* GRÉBICS Á (ed) KSH, Budapest.
- OECD (2014), *Education at a Glance 2014: OECD Indicators*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2014-en>
- RYAN, M. (1981) *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SHORTER, E. (1976) *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York.